

Edigey Destanında Dinî-Mitolojik Motifler Religious-Mythology Motifs in Edigey Saga

Gumru ŞEHİRİYAR*

Öz

Çoğunlukla halk edebiyatının, özellikle de destanların kökeninde mitolojik motifler dayanmaktadır. Kazak, Tatar, Başkurt, Karakalpak, Nogay vb. Türk halklarının kahramanlık destanları arasında kendine özgü bir yere sahip olan Edigey Destanı tarihi bir destandır. Ama buna rağmen burada mitolojik motifler de zengindir. Destan insanlığın en eski dönemlerdeki tasavvurlarını yansıtmaktadır. Burada kafatası ve kut motifi, Peri kızından doğma, Albastı, Kara Tiyin Alp simgesi vb. bu gibi motifler destanın ana hattını oluşturmaktadır.

Destan Edigey'in sağlığında oluşmuştur. Tarihten de bellidir ki, Edigey'in hayatında İslâm dini ve din hocaları özel bir yere sahiptirler. Hatta destanda onun dinî inançları özellikle vurgulanmıştır. Edigey Destanında Beytullah, Ahiret, Cennet, Cehennem, Azrail, Cebrail, kefenlemek, yıkayıp gömmek gibi dinî motifler de yer almaktadır.

Bu motifler destanın arkaik kökenlere sahip olduğunun göstergesidir. Makalede Edigey Destanındaki sözü edilen dinî-mitolojik motifler ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: kafatası, Albastı, Ahiret, Cennet, Cehennem, Azrail, Cebrail

Abstract

Folk literature, especially saga, is based on mythological motifs and elements. The Kazakh, Tatar, Bashkir, Karakalpak, Nogai, etc. Edigey saga, which occupies a special place among the heroic epics of the Turkish peoples, is a historical story. But even here mythology is rich in motifs and elements. Epic reflects the imagination of mankind in the earliest periods. It depicts the motif of a skull and Kuta, born Fairy, Albasty, Kara Tiyin Alp, and so on, such motifs and elements constitute the main feature of the epic.

Epic has been formed in Edigey's health. From history it is clear that in the life of Edige, Islamic and religious teachers have a special place. Even the epic is particularly emphasized in his religious beliefs. Edigey saga includes religious motifs and elements such as Baitullah, Akhirah, Paradise, Hell, Azrael, Gabriel, Shroud, Ablutions for the Dead and etc.

These motifs and elements indicate that the saga has an archaic origin. And therefore, the article will discuss the motives and elements of religious mythology in Edigey saga.

Key words: skull, Albastı, Akhirah, Paradise, Hell, Azrael, Gabriel

Giriş

Türkler tarih boyunca at üzerinde, kılıç elinde devlet kurmayı başaran bir halk olmuştur. Aralarından her hangi birini seçerek bir kahramanda görmek istedikleri özellikleri o kişiyle özdeşleştirmişler; bu kahramanı mitler yahut efsanelerle sarıp sarmalayarak kendi ideallerine dönüştürmüşler ve onun ardınca gitmişlerdir. Böylece onun için türküler yakmış, destanlar söylemişlerdir. Edigey de böylesi kahramanlardandır. Tizenhauzen (1884, s. 434), İbn Arabşah'ın daha Edigey hayattayken onunla ilgili efsaneleri, türkülerini, destanları dinlediğini aktarmaktadır.

Edigey'in hayatını destanlaştıran halk düşüncesi onun sıradan biri olmayışını, olağanüstü güçlere sahip oluşunu öne çıkarmak için arkaik düşüncedeki mitolojik kaynaklardan yararlanmıştı. Edigey'e atfedilen mitolojik özellikler âdeta bir genetik kodlama haline gelmiş, bu genetik kodlar miras yoluyla onun evlatları ve torunlarına da geçerek onların hâkimiyetlerini güçlendirmiştir.

Klaus (2010, s. 363), mitlerin eski dönemlerde gerçekleştiğine ve fiziksel dünyanın Tanrılar, hayvanlar ve kültürel kahramanlar tarafından yaratılışını anlattığına dikkat çekmektedir. Edigey de bu kültürel kahramanlardan biridir. Bu tür kahramanların doğumları sıradışı, olağanüstü olur. Bulyakova (2014, s. 30), bir kahramanın dünyaya gelişindeki olağanüstülüğü "Batırın yüksek hedeflere ilişkin düşünceleri bir çok destanın girişindeki bu dünyaya sihirli gelişinde, doğum bölümünde yansımıştır" sözleriyle ifade etmektedir. Lord

* Doktora Öğrencisi, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Folklor Enstitüsü, Dede Korkut Anabilim Dalı, nevayi-qumru@rambler.ru.

Raglan (2006) da geleneksel kahraman kalıbını çıkardığı çalışmasının ikinci maddesinde “Kahramanın anne rahmine düşme şartlarının sıradışı olduğunu” belirtmektedir. İslâmî dönem destan kahramanının olağanüstü doğumunda mitolojik unsurların yanısıra dinî itikatlarında önemli olduğu görülür. Edigey destanının Kazak, Tatar, Başkurt, Karakalpak, Nogay varyantlarında dini ve mitolojik unsurları değerlendirdiğimiz çalışmada destan kahramanı Edigey’in kişiliği üzerine araştırma yaparken onun mitik özellikleri yanında İslâm ve şariat kanunlarına ne kadar bağlı biri olduğu da görülmektedir. Bu durum destanın, kahramanın hayatta olduğu dönemlerde olduğu tezini onaylayan bir husustur. Edigey destanındaki mitolojik ve dini motifler aşağıda incelenmiştir.

Destanda Mitolojik Motifler

Edigey Destanının mitolojiye bağlılığı onun başlangıcından sonuna kadar izlenir. Zira destanın kahramanı Edigey, olağanüstü bir şekilde dünyaya gelmiş, ölümlükten bile kafası kesildikten sonra yüzünü güneşin doğduğu tarafa tutarak beddua etmiş ve onun (kesik kafanın) bedduası tutmuştur. Destanda çok sayıda mitolojik simgeler vardır.

Kuru kafa: Kuru kafa “ruhun içinde bulunduğu inanılan yer”dir (Hançerlioğlu, 2000, s. 235). Bu motif masallarda daha yaygındır. Edigey Destanında da “Edigey beyin bu kuru kafatasından – aksuyekden (han, bey soyuna ait olduğuna işaret ediyor – G.Ş.) geldiği söyleniyor” (Edige, 2016, s. 71).

Destanın bir çok varyantları kuru kafatası motifi ile başlamaktadır:

Fakir bir çoban koyunlarını otlatırken karşısına bir kuru kafatası çıkar. Çoban dikkatle kafatasına bakar. Kuru kafatasının altında birşeyler yazıyordu. Okuma-yazma bilmediğinden kafatasını alıp evinin yakınındaki köyde okumayı bilen birinin yanına götürdü. Kafatasının üzerinde: “Ben ölmüşüm, öldükten sonra da kırk kişi öldüreceyim” sözleri yazıyordu. Çoban bu sözlere şaşırır. Kafatasını alıp evine geldi, onu çekiçle ezdi, sonra toplayıp bir yükün arasına koydu. Çoban koyunları otarmaya giderken kızı yükün arasından bağlamayı aldı. Orada sadece beyaz un vardı. Kız dilini vurup unu yaladı. Tadı yoktu, ama kız bu undan hamile kaldı. Zamanı gelince bu kız bir oğlan doğurdu. O da hızla büyüdü. Bu çocuğa Barkaya ismini verdiler. O çok akıllı, yiğit bir çocuktur (Kahramanlık Salnamesi, 2017/1, s. 170).

Kuru kafatası motifi Türk halk edebiyatında çok yaygın bir motiftir. Bu motife Aslı ile Kerem Destanında da rastgelinmektedir. Burada Kerem kuru kafatasıyla konuşmaktadır:

...Kerem gözünü yere sataştı. Gördü ki, uçulub-dağılmış köhne bir kabirin içinde bir kuru kelle (kafatası – G.Ş.) var. Kerem eğilip kelleni götürdü, tozunu silip temizledi, o taraf bu tarafına bakıp dedi: – Sofi lele, bu kuru kelleni görürsen mi? Bir zaman bu da bizim gibi insanmış. Bir zaman olacak, biz de bele olacağız (Aslı-Kerem, 2005, s. 77-78).

Edigey Destanında kuru kafatası konuşmuyor ama alnına yazılanlar gelecekte haber vermektedir. Burada ise:

...Kerem sözünü bitirir-bitirmez kelle dile geldi, dedi:
Dinle deyim, gelen-keçen halımı,
Bir zaman dünyada men de var idim.
Bir şah idim, bela geldi başıma,
Bütün asırlara yadigar idim... (Aslı-Kerem, 2005, s. 77-78).

Sonra “kuru kelle sözünü tamam eyleyen gibi dıgırlana-dıgırlana gedip yine girdi kabire, yok oldu. Keremgil yollarını devam ettiler” (Aslı-Kerem, 2005, s. 79). S.Rzasoy, “Kelle Kerem gibi kaosa geçmek isteyen, zira geçitten geçemeyip ölen şaman-kahramanın kellesidir” (Rzasoy, 2015, s. 213) diyor. Bu, Edigey Destanındaki kuru kafanın önceki görünümünün izahı olabilir. Çünkü “Han kırk vezirini de dar ağacında asıp öldürdü” ifadesi, yani *kırk vezirin öldürülmesi* kuru kafanın alnına yazılan “ölenden sonra da kırk kişi öldürüceğim” (Kahramanlık salnamesi, 2017/1, s. 170) sözlerini onaylıyor. Destanın Tatar varyantının sonunda düşmanlar Edigey’in kafasını keser ve onun kafası yere düştükten sonra

yüzünü gündeoğan tarafa tutar ve onlara beddua eder. Bedduası tutar ve İdil kan gölüne döner.

Peri kızından doğma: Destanda Edigey'in kişiliği ile ilgili mitolojik ve geneolojik motifler tarihi olaylardan daha fazla gösterilmektedir. Edigey'in atalarının (Anşıbay, Baba Tuklas Şaşlı Aziz, Barkaya, Kutlukaya) tarihi kişiliğe sahip olmaları bir gerçektir, zira onların hepsi Peri kızı ile evlenmiştir. İnsanoğlunun Peri ile evliliği mitolojik tahayyülde kaosla kozmozun birleşimidir. Bu birleşim yeni bir hayatın doğması ile sonuçlanır ve kaosla kosmos çok ince bir sınırla birbirinden ayrılır. O sınır destanda Peri kızlarının hepsinin dört aydan sonra insanoğlundan hamile kalmasıdır ki, bu da kaosla kosmosu birbirinden ayıran niteliktir. Konunun başka bir ilginç yönü de destanda kahramanların daima nehrin, çeşmenin veya gölün kenarında görüşmeleridir. Peri kızları doğurdukları çocukları tek ağacın altına koyarlar. Kazak varyantı Meulimniyaz-Edige Destanında ise kahramanla peri çayın kenarında, Hayat ağacının altında görüşüp ayrılırlar. Bibayşa Nurdauletova, bu varyantaki peri kızı ile evlenme hadisesini şöyle yanıtlar:

Dünyanın mitolojik anlamlandırmalarındaki çelişkili vakalardan biri olarak görmekte ve Meulimniyaz sıradan bir kişi olarak kabul edilecekse Peri kızının gök yüzünün sakini olduğunu düşünmek gerekir (2016, s. 415-420).

Destanın Tatar varyantında Edigey'in bir periden doğması aşağıdaki gibidir:

Periden aldığı kadını,
Beşikte yatan yavrusu.
Onu da bırakıp giden
Periden olan yavrusu (Edigey Destanı, 1998, s. 41).

Albastı: Destanın bir çok varyantında Albastı'dan bahsedilmektedir: Kahraman Albastı'nın eşini öldürdüğü için onunla evlenmek zorunda kalır veya onun kızına aşık olur ve evlenir.

Türkiye Türkleri Albastıya "Alkarısı", Tuvalar "Albıs", Altaylılar "Almıs", Yakutlar "Albas", Kırgızlar, Kazaklar ve Tatarlar ise "Albastı" veya "Albaslı" demektedirler. Azerbaycan folklorunda ise bu varlık "Al arvadı", "Hal arvadı", "Hal nenesi", "Hal" isimleriyle anılmaktadır. İnanca göre, Albastı'yı öldürmek olmaz, aksi takdirde onu öldüren kişinin hayatında çok ağır facialar meydana gelecektir. Bu Albastı'yı öldürenin cezasıdır. İlk mitolojik düşüncede "Albastı hayırsever, od-alevle, ocak ilahesiydi ve zaman geçdikçe Albastı da arkaik mahiyetini değişerek olumsuz imgeye çevrilmiştir" (Şehriyar, 2016). Bu konuda Edigey Destanında Albastı kendi arkaik mahiyetini koruyabilmiştir.

Destanın Nogay varyantında Edigey, Albastı'nın kızı ile Kutlu Kaya'nın oğludur. Burada Albastı insanlara zarar vermez, onlarla birlikte yaşar, evlenir, soyunu devam ettirir. Edigey'e kadar onun ecdadları Peri, Cin veya Albastıları sevmiş, bütün şartları kabul ederek onlarla evlenmişlerdir. Edigey ise bir kaç defa evlenmesine rağmen, her defasında sıradan bir insanla aile kurmuş ve mucizevi doğuş onunla sona ermiştir. Yalnız Kazak varyantlarının birinde Toktamış'ın askerleri tarafından Edigey'in yenilgi anında Mıskal Peri onu kanatlarına alıp otluğun içinde saklar. Toktamış'ın askerlerinden saklanmayı başaran Edigey, Mıskal Peri ile evlenir ve ondan Nuralı Han isimli oğlu olur (Mırza Edige Batır, 1999, s. 117-130).

Edigey ile ilgili küçük bir rivayette şöyle denir:

Edige Küçük Zelençuk nehrinin yakınlığında Kart-Keşa gölette büyük bir ağacın altında güzel bir kızın oturduğunu görür ve yüreyi çarpar. Kız ondan ağacın tepesine daha önceleri kimsenin alamadığı eti almasını ister. Batır ağaca çıkar, eti götürür, kızartır ve yer. Kahramanlığına, gücüne ve güzelliğine hayran kalan kız ona aşık olur. Gençler evlenirler. Kız önceden onu kolunun altına bakmamasını söyler. Günlerden bir gün Edigey tesadüfen bu yasağı bozar ve kızın kolunun altında delik, o delikten de karısının iç organlarını görür. O saat onun Albastı olduğunu anlar. Karısı üzülerek onu terkeder. Giderken de ona bir oğul doğuracağını söyler (Kereytov, 1980, s. 123).

Bu Edigey'e bağlı onlarca rivayetlerden yalnız bir tanesidir.

Destanda Edigey annesi ile hiç bir zaman karşılaşmaz. Savaşlarda, karşısına çıkan zorluklarda her zaman yalnız başınadır. Yalnız Kara Tiyin Alp ile savaşırken rakibini öldürdükten sonra onun Peri annesinden olan kardeşi olduğunu öğrenir. Bizce, bu, destanın girişinde gösterildiği gibi Cinin, Perinin, Albastının kendilerini insandan koruya bilmemeleridir. Biri çok yalvarmasına rağmen elbiselerini insanın elinden alamamış, o biri insana aşık olmuş, başka birisinde ise “bakma” dediği yerlerine bakarak onunla bağladığı evlilik yeminini bozmuştur. Arkaik düşüncede Albastı, Cin, Peri kendini insanlardan koruyamıyordu. Buna rağmen hiç biri insandan çocuk dünyaya getirmemek için ona itiraz etmemiştir. Hatta dört aylık “zindan” hayatını bir insanla geçirip rahminde çocukla Hayat ağaçının zirvesine çıkan Peri kızı da 120 gün vaktinin olduğunu önceden biliyordu, yine de insandan hamile kalmıştı (Meulimniyaz-Edigey). Bütün bunlarla bağlı olarak, annesinin zor durumda iken Edigey'in yardımına gelmemesi Albastı'nın kendisini insanoğlundan koruyamaması ile ilgili olmalıdır.

Destanın Nogay varyantında Albastı erkek suretinde de karşımıza çıkmaktadır. Genellikle, Nogaylar arasında derlenen folklor örnekleri arasında az da olsa erkek Albastı simgesine rastgelmektedir. O, Kir Köylek şeklinde adlandırılır. Çok uzun boylu, korkunç görünüşe sahiptir ve çok az hallerde insanlara görünür. İ. Kapeyev (2012, s. 66) erkek Albastı simgesinin Arnaut olduğunu yazar. Kalmıklarda ise bu Albastı'nın eri Demir Töş'tür (Mifi, 2008, s. 47).

Kara Tiyin Alp: Destanda Kara Tiyin Alp (Kazak varyantında Kabandin Alp, Nogay varyantında Kara Tiyin Alıp, Tatar varyantında Kabardı Alıp, Karakalpak varyantında Alıp Baba Kara Tiyin) simgesi de dikkat çekicidir. Bu, bir nevi Dede Korkut'ta Tepegöz'ün prototipidir. Aslında Edigey ile Kara Tiyin Alp'ın ilişkileri de Basat ile Tepegöz'ü hatırlatır. Edigey ile Kara Tiyin Alp her ikisi Peri kızından dünyaya gelmişlerdir. Edigey bundan habersiz halde Şatemir Han'ın kızını onun elinden kurtarmaya gider. Orada kız Edigey'e Kara Tiyin Alp'ı öldürmesini söyler. Onu kılıç kesmemektedir. Kız, onun kolunun altından öldürülebileceğini söyler. Edigey de Kara Tiyin Alp'ın kolunun altına kılıcını vurur. İnilti ile uykudan uyanan Kara Tiyin Alp, “Sen ne yaptın? Ben senin Periden olan ağabeyinim” der.

Peri kızı ile evlenme motifini Tepegöz ile Kara Tiyin Alp üzerinden yorumlayan Yaşar Kalafat bu konuda şu tespitlerde bulunmuştur:

Türk destanlarında çeşitli kuruluş ve görünüşlerde olsalar da daima mevcuttur. Türklerin ataları yaz ve kış İlahlarının kızları ile evlenip onlardan töremişlerdir. Oğuz Kağan ışıktan inen kız ile, Dede Korkut'ta baş çoban Konur Koca ise Peri kızı ile evlenmiştir. Doğan çocuklar bazen Edige gibi erdemli ve yararlı yiğit olurken bazen de Tepegöz ve Kara Tiyin Alp gibi soyuna düşman kesilirler. (Kalafat, 2003, s. 352)

Kut: Destanda “kut” ifadesi de çok sık kullanılmaktadır. Bu kelime sözlükte “Hayat, baht, talih; saadet, mutluluk; yürek, kalp, gönül; yiğidlik, cesurluk, mertlik (Altayca); can, ruh; ruhlu olmak; sağlam olmak” gibi anlamlarda verilmektedir (Sovremenniy, 1871, s. 69-70). J. P. Roux (2011, s. 90; 1999, s. 39) ise, “Adeta ‘servet’, ‘şans’ gibi çevirilen ‘kut’ kelimesinin asıl anlamı çok tartışmalıdır. Bazı metinlerde ‘kut’ aynı zamanda ‘yarlık’ (tanrısal buyruk) ve ‘şans’ (ülüg) ile birlikte; bazı metinlerde ise bu anlamları yanında ‘Tengrinin gücü’ anlamıyla geçmektedir.” demektedir ve kelimeyi “İnsana gelen ve onun dahiline yerleşen hissin ona ait olmayan özel bir güç olduğu anlaşılır: bu, bir tür yaşam iliksiridir. Hayati bir güç, uzun ömrün bedelsiz dayanağıdır. O olmadan insan yaşayamaz” şeklinde yorumlamaktadır. M. Kaşğari'nin (2006, s. 147) Divan'ında kelimeyle ilgili olarak ‘kutaldı er; adam kutlu, bahtlı oldu’, ‘bunun aslı kut oldudur’ şeklinde bir kayıt mevcuttur. Sözüün “baht, zenginlik, rızık” anlamları da vardır (Drevnetyurkskiy, 1969, s. 471).

Destanın Başkurt varyantında kut, Kıpçak Bey'e Ural Batır ile Yayık Batır'dan geçen bir güçtür:

Ural, Yayık batırın
Kutunu yaydığı nesilden
İgid olub doğmuş er,
Bir uruğa baş olub,
Ovcunun altında el tutup,
Şanı yürüyen Kıpçak bey! (Zaripov, 1994, s. 48-49)

Tatar varyantında Kin Canbay Toktamış Hanı kut olarak kabul eder:

Tokmak yeveli doruya
Harda mindin, Noradın?
Dokuz parçalı zirehimi
Harda geydin, Noradın?
Coşkun kısrak südü idi,
Sakit yurda kut idi,
Toktamış gibi Hanımı,
Onu ne etdin, Noradın? (Edigey Destanı, 1998, s. 146-147)

Yine aynı varyantta hanımı, Toktamış Han'a Kobogil (Edigey)'in kutunun kendisinin kutundan fazla olduğunu söylemesi üzerine, Toktamış Han Cengiz Han soyundan geldiği için kendi kutunun daha fazla olduğunu söyler. Karısı Toktamış Han'a der:

Dağda yatıp taya bakmış,
Kırda yatıp koyuna bakmış,
İlkıçından bey olmuş,
Hükümdar olmuş Kobogil
Ağça ağaçdan sert imiş,
Küreyi senden geniş imiş,
Kutu senden kutlu imiş.

Toktamış ise karısına şöyle cevap verir:

Ağça ağaçdan katı olduğunda,
Olduğunda, ay olduğunda
Ruhu benden katı olmaz.
Küreyi benden geniş olmaz.
Küreyi benden geniş olsa,
Kutu benden kutlu olmaz.
Cengizden olan zatıma
Kul Kobogil ten olmaz (Edigey Destanı, 1998, s. 54-55).

Tatar varyantında Timur Han av kuşu Kara Laçın Tüklü Ayağı Toktamış Handan ister. Toktamış Han onun bu isteğini reddettikten sonra o, kuşcu Kutlukaya'dan onların yumurtalarını alır. Kutlukaya'nın Kara Laçın Tüklü Ayağın yumurtalarını Toktamış Han'a verdiğini anlayan Timur Han onu cezalandırmak için huzuruna çağırır ve der:

Hay Kutlukaya, Kutlukaya!
Yüzü kutsuz Kutlukaya!
Devr kimin devridir?
Toktamış Han'ın devridir!
Zaman kimin zamanı?
Toktamış Hanın zamanı! (Edigey Destanı, 1998, s. 39)

Hükümdarlık alameti sandığı kuşunun başkasına verilmesi Toktamış Han'ı o kadar etkiler ki, o der:

“Aslım Cengiz deyil mi?
Benden devletin gitdiğini
Senden bahtın gitdiğini
Açıkca de” der (Edigey Destanı, 1998, s. 39).

Kara Laçın Tüklü Ayağı özünün kutu sayan Toktamış uğurun, bahtın ondan yüz çevirdiğini düşünür. “Eski Türk dünya görüşünde kutsal sayılan ‘kut’un uçmak, konmak gibi özellikleri onu mücerred bir kuşla ilişkilendirildiğini gösterir” (Bogenbayev, 2014, s. 74). Destanın Nogay varyantında Edigeý:

“Kuyruğu uzun ak sungar,
Han eyem,
Kuş verse de, sevinmerem,
Kutsuz olaram sonra” der (Kahramanlık salnamesi, 2017/1, s. 170).

Genellikle, destanın Nogay varyantında kuta yüksek değer verilir. Kahraman der:

Han eyem beni
Çağırda da, gitmerem.
Öz elim Taykandan sonra,
Arazisi büyük boz Ordaya
İnib meslehet vermerem.
Tövbem kutsuz olar sonra.
...Eteyi altın, kolu altın,
Han eyem benim,
Don verse de, geyinmerem,
Çiyim kutsuz olar sonra,
...Asli araptan artık,
Han eyem benim,
At verse de, minmerem,
Avım kutsuz olar sonra...
Madyanımdan madyan ayırıp verse de,
Madyan kımızı içmerem,
Ağzım kutsuz olar sonra (Kahramanlık salnamesi, 2017/1, s. 170; Nogaydın Kırk Batırı, 1991, s. 36-

37).

Edigeý’in dilinden söylenen bu mısralardan da görüldüğü gibi kut, Nogaylarda ve genel olarak Türk halklarında çok önemli bir yere sahiptir.

Destanda Dinî Motifler

Edigeý, özel hayatında İslâm geleneklerine, şariat kanunlarına uyduğundan dolayı bu onunla ilgili destana da yansımıştır. Destanın bütün varyantları İslâmî motifler yönünden zengindir.

Hızır: Hemen her varyantta Hızır simgesi karşımıza çıkmaktadır. Kahramanlar zor anlarında Hızır peygamberi çağırır. O, “bütün umutların, çarelerin tükendiği anda yardıma çağrılan ve geleceğine mutlaka inanılan, sonsuz güçte sahip semavi bir kurtarıcıdır” (Ocak, 2007, s. 107). Başkurt varyantında:

Yüz yıldan çok yaşayan,
Canı, kemiği yorgun düşen,
Azı dişi dökülen,
Dişleri bir-bir düşenden sonra,
Hızır toplayıp bir ipeye
Onları sıra-sıra bağlamış (Zaripov, 1994, s. 120).

Tatar varyantında:

Yolunda toz olalım,
Yol duasını edelim;
Yoldaşın Hızır olsun,
Bela senden uzak olsun (Edigeý Destanı, 1998, s. 95).

Buna rağmen P.N.Boratav (1984, s. 89, s. 241), “İdige Destanında Hızır’ın rolü elin diğer uluları gibi çok küçüktür.” Kazak varyantında “İdige’nin hamileri olan Azrail, Cebrail,

Ömer, Osman, Ebubekir, Azrat Ali Baba, Muhammed isimli pirlere hikâyede çok az rastlanıyor.” demektedir.

İslâm motifi: Edigey Destanında İslâm motifi daha belirgin şekilde görülmektedir. Nogay varyantında İslâm motifi ana hattı oluşturmaktadır. Burada Edigey kendini aşağıdaki gibi sunar:

Eziz cüme gününde
Ben dünyaya gelmişem.
Gözümü açan günden,
Hayır işler görmüşem.
İlk günden beline alan ben,
Nurdan oğlun alan ben,
Kudretli kitabı elime alıp,
Kulhuvellah demişem.
Arap kitabını elime alıp,
Alimlerin dediyini
Ben yeniden demişem (Kahramanlık salnamesi, 2017/2, s. 182-183).

“Nurdan oğlun” kelimesi Edigey’in oğlu Nuradin’e işaret eder. “Kudretli kitab” veya “Arap kitabı” sözleri ile ise Kuran kastedilmektedir. Destanın Tatar varyantında Edigey oğlu Nuradin’e kırgınlığını aşağıdaki gibi dile getirir:

Zaman sona yetince,
Azrail adlı bir Melek
Göyden özü haber verince,
Ak kefen sarılıb,
Erşe çıkacak atanı
Sen kovaladın mirze oğlum! (Edigey Destanı, 1998, s. 165)

Görüldüğü üzere Azrail, Melek, ak (beyaz) kefen kelimeleri İslâmi terimlerdir ve destanda şiirsel dille kullanılmıştır. Hatta varyantlardan birinde Edigey’in vezirinin ismi Ali’dir (Meulimniyaz-Edige, 1999, s. 280). Kırgız varyantında ku kuşu elbiseli Peri kızı uçup giderken eşi Şaştazı’ya şöyle der: “Ben senin oğlunu dokuz yolun ayırıcında bırakacağım. Onu altı gün Azrail yedirecek, yedi gün Kavriil (Cebrail – G.Ş.)... Kırk gün onun kaygusuna Kıdırata kalıcak. Onun sırt kemiğinde Azrail’in mühürü, alnında ise Kavriil’in mühürü olacak” (http://www.rusnauka.com/36_PWMN_2014/Istoria/2_181303.doc.htm).

Destanda İslâm motifleri araştırıldığı zaman ortaya çıkan diğer ilginç sloganlardan biri de Edigey’in dilinden Toktamış’a söylediği sözlerdir:

Özün ölsen, ben seni
Ak kefenler, iyi yuyup gömerem.
Olsa, böyle yaparım.
Olmazsa, Kudayıma
Olması için ne yaparım? (Kahramanlık salnamesi, 2017/2, s. 172-173)

Destanda şariatın kanunları listeleniyor ve kahraman düşman karşısında olsa da, ona uymağa çalışıyor. Burada ölmüş birini Müslüman geleneği ile yıkayıp kefenlemekten söz ediliyor. Kuday kelimesi Huda, Tanrı, Allah anlamına gelmektedir. A. Sikaliyev (1991) bu kelimeyi “kut veya Huday Türk mitolojisinde baş Allaktır” şeklinde izah etmektedir. N. Baskakov (1958, s. 35) bu kelimenin Taciklerden veya Farslardan Nogaylara geçtiğini belirtmektedir. Nogaylar ise, “Kuday, göğün yedinci katında yaşar ve Allahın 99 isminden biridir” (Zulpukarova, 2016, s. 92) demektedirler. Bu kavram destanın bir çok yerinde defalarca tekrarlanmaktadır.

Destanın başka bir yerinde babası ile arasındaki tartışmadam bahseden Nuradin onun sözünden çıkarsa tövbe ederek üç defa Beytullah’ı dolanacağını belirtir:

Bu arada iki gözüün kızarsa,

Ku kuşutek tüklerini tökersen,
Kutas boynum incelder,
Yaşlananda koca atamı kovuramsa,
Allahın sevimli evi Beytullahı
Üç defa dolanıp tövbe etsem, yorulmaram (Kahramanlık salnamesi, 2017/2, s. 186).

Destanda kutsal topraklarda mesken salarak secde etmekten de bahsedilmektedir:

Ben yıravam, yıravam,
Bereketli yerde yatak kuraram.
Dayım benim,
Kara yırav gelende
Ben secdeye duraram (Kahramanlık salnamesi, 2017/1, s. 172).

Destanda Ahiret günü, Cennet ve Cehennem kelimeleri de dikkatçektir. Edigey'in babasının ve kendinin yerini soranda yırav Toktamış Hana kızar, onu öldürmek istemesine rağmen ahiret gününde Cennetle müjdeleneceğinden korkar:

Seni görüb dözmürem,
Öldüre de bilmirem,
Öldürsem, benim günüm karadı.
Ahiret evine varmaram.
Cennet evine girmerem.
Cennetin lap hömetli yerinde olmaram (Kahramanlık salnamesi, 2017/1, s. 176).

Halk arasında sıkça kullanılan bir deyim vardır: “Allah kendime versin”. Bu deyim de diğer örneklerdeki gibi destanın yayıldığı alanlarda İslâm'ın tezahürünü anlatır:

Atamdan kalan
Ak kürevke demir donu,
Allah kendime veren gün
Götürüp giyindim ben (Kahramanlık salnamesi, 2017/1, s. 176).

Burada “kürevke” kelimesi eski Rusya'da padişahların omuzlarına attıkları mücevherlerle bezetilmiş elbise anlamındadır.

Destanın özellikle “Meulimniyaz-Edige” varyantı dinî motiflerin daha zengin olduğu varyantıdır. Pir, Murid, Şeytan, Ahiret, Azrail, Cebrail, Zikir, Tövbe, Nur, Dua gibi dinî terminolojinin daha fazla olması bu varyantı diğerlerinden farklı yapmaktadır. Destanda Meulimniyaz evlenmemeye ve dünya malından, nimetlerinden, sefahatdan uzak Şeyh Şaşlı Aziz'in yanında kalarak onun 105 Müridinden biri olmaya yemin eder. Günlerin bir gün gördüğü bir rüyadan sonra yeminini bozar. Sonunda yeminini bozduğu için pişman olur. Dua ederek ecdadı Ömer Baba'yı çağırır ve der ki, “Baba Tuktu Şaştı Azizi kendinin manevi destekçisi hesap ederek altı gün Melek Azrail'e, yedi gün Melek Cebrail'e dua etmiştir. Ömer ve Ospan'ın (Osman) ecdadı Aziret Ali'nin desteyine güvenerek manevi öğretmeni Muhammed'e dua etmiştir. Mekke şehrini ziyaret etmiştir. Üç defa kutsal mekanı dolanarak suçlarından arınmıştır.” Uykusunda beyaz çalmalı bir kişinin duasını kabul ettiğini görür. Diğer Kazak varyantlarında bu motif yoktur. Bununla ilgili Bibayşa Nurdauletova şunları yazıyor:

Destanın Kazakistan'ın Batıdan derlenmiş varyantlarında (Murin jirau) bu şekilde Müslüman (İslâm – G.Ş.) motifleri mevcut değildir. Biz, bu özelliklerin yorumunu dinî motiflerin ilk versiyonda yokluğunda değil, belirli koşulların etkisi altında, sonraki devirlerde metinden çıkarıldığını düşünüyoruz (Nurdauletova, 2016, s. 420).

Beytullah, Tövbe, Secde, Ahiret, Cennet, Cehennem, Azrail vb. kelimelerin destanda kullanılması ise normaldir. Çünkü Edigey, İslâm dini Nogaylar, Tatarlar arasında yayıldıktan sonraki devirde yaşamıştır. Bu destanın da İslâm'ın yayılmaya başladığı devirlerde olduğundan o terminolojinin destanda kullanılması hiç de şaşırtıcı değildir. Çünkü tarihi bilgiler ve destanlarda görüldüğü üzere kahramanların düşmanlara karşı zaferinden sonra âdeta düşman tarafı İslâm'ı kabul etmiştir.

Sonuç

Edigey Destanı; Tatar, Nogay, Kazak, Başkurt vb. Türk halklarının yüzyıllara dayanan tarihini, bakış açısını, manevi dünyasını, örf ve geleneklerini, güncel sorunlarını, arzu ve heyecanlarını yansıtır. Son derece şiirsel anlatımı bu destanı Tatar, Nogay, Kazak ve Başkurt edebiyatının zirvesine taşımıştır. Motifler, simgeler, küçük ayrıntılar, olayların dizisi ve gelişmesi farklı olsa bile tüm Türk halklarında bu destan aynı bir ana hatta sahiptir. Bununla birlikte, bazı simgeler Türk halklarının ortak kültürünün temsilcileridir. Örneğin Baba Tukti Şaştı Aziz, Sıbıra yırav vb.

Edigey Destanını eleştirirken oradaki dini ve mitolojik motifleri de ele almak, araştırmak önemlidir. Çünkü destan kahramanın dedesi, babası ve kendisi bir Peri kızından, Albastı'dan veya Cinler padişahının kızından vb. dünyaya gelmişlerdir. Bu olay destanın girişinde gerçekleşmiş ve ondan sonraki olaylar bu sıradışı, olağanüstü doğumun mucizesinden kaynaklanmış, kahramana güç vermiş ve kahraman diğerlerinden seçilmiştir. Kahraman yurdunun koruyucusuna çevrilmiş ve kötülüklerle savaşmıştır.

Destanda mitolojik motiflerin ana hatt oluşturması İslâm'i motiflerin yer almaması anlamına gelmez. İslâm motifleri destanı baştan sona kadar takip eder. Burada mitik anlamdaki olaylar bazen dinsel boyuta da dönüşüm yapabilmektedir. Örneğin, Edigey Peri kızından olan ağabeyi Kara Tiyin Alp'ı öldürdükten sonra onu yıkayıp, kefenleyip gömer. Bir başka örnekte Edigey'in oğlu Nuradin babasını yurdundan kovduğu için Beytullah'ı üç defa dolanıp tövbe eder. Bu ve benzeri örnekler destandaki İslâmi motiflerin zenginliğinin göstergesidir. Destanda mitolojik motifler kadar İslâm motiflerinin de olması aslında destanın oluştuğu dönemlerdeki insanların olaylara bakış açılarını da göstermektedir. Bununla birlikte Ediger Destanının tümüyle arkaik kökenlerini koruduğu söylenebilir.

Extended Abstract

Folk literature, especially saga, is based on mythological motifs and elements. The Kazakh, Tatar, Bashkir, Karakalpak, Nogai, etc. Edigey saga, which occupies a special place among the heroic epics of the Turkish peoples, is a historical story. But even here mythology is rich in motifs and elements. Epic reflects the imagination of mankind in the earliest periods. It depicts the motif of a skull and Kuta, born Fairy, Albasty, Kara Tiyin Alp, and so on, such motifs and elements constitute the main feature of the epic. Even the hero of the saga Edigey was born supernaturally, and at the time of his death, his head was cut off, and later he cursed while turned his face towards the rising sun, and his curse came true. Many variants of the saga begin with the motif of a skull.

The word "qut" is also often used in the Edigey saga. This motif is found in almost every variant. In the Bashkir version of the saga, "qut" is a force that passes through from Ural Batyr and Yayyk Batyr to Qipchaq bey. In the Tatar version, Kin accepts Canbay Khan as "qut" or when the his wife says that Edigey's qut is much more than his, he responds his is more because he comes from Chingiz Khan family. In another Tatar version, Timur khan wants hunting bird Kara Lachin Tuklu Ayagh from Tokhtamish Khan. But when the Tokhtamish khan refuses this request, he take their eggs from the birdman Kutlukaya. Giving of the bird which is the sign of sovereignty irritates Tokhtamish Khan says that the "qut" is gone from him. Tokhtamish who thinks that Kara Lachin Tuklu Ayagh is his "qut" thinks success turned away from him.

The mythological and genealogical motifs of Edigey's personality are shown more clearly than historical events. Edigey's grandfathers are known to have a historical identity, but all of them are married to a daughter of Peri. Here, all of the Pari girls were pregnant four months later. Another interesting point is that in the saga, the heroes meet regularly at the edge

of a river, spring or lake. Peri girls were putting babies single under the tree. Even in the Tatar version of the saga, its talking about leaving Edigey under the tree by Peri mother. The Kazakh version in the Maulimniyaz-Edige saga the hero and peri breaks up near the river, under the Tree of Life.

In the Nogay version of the Edigey epic, the image of Albasti has a special place. All of the Nogay variants have the image of Albasti. It also preserves the ancient roots of the saga.

In the nogay version of the saga, Edigey is the son of the daughter of Albasti and Kutlu Kaya. In the saga, Albasti does not harm people, lives with them, gets married, and continues their marriage. Before Edige, his ancestors loved Peri, Gin, or Albasti, and accepted all conditions and married them. Even nogay version of Edigey saga, Albasti appears as male, which distinguishes this version of the saga from others.

In the saga, alp mythology image of Kara Tiy is also noteworthy. This image comes up with different names in different versions of Edigey's epic. In Kazakh version as Kabandin Alp, in nogay version as Kara Tiyin Alip, in Tatar version as Kabandin Alip, in the Karakalpak version as Alip Baba Kara Tiyin. This is a kind of prototype of Tapagoz in Dede Gorgud. In fact, the relationship between Edigey and Kara Tiyin Alip is reminiscent of Basat and Tapagoz. Like a Tapagoz, a sword does not sink into it.

The mythological features of the epigraphic Edige epoch, which are formed by such motives, reveal its more archaic directions.

Epic has been formed in Edigey's health. From history it is clear that in the life of Edige, Islamic and religious teachers have a special place. Even the epic is particularly emphasized in his religious beliefs. Edigey saga includes religious motifs and elements such as Baitullah, Akhirah, Paradise, Hell, Azrael, Gabriel, Shroud, Ablutions for the Dead and etc.

In the Nogay version of the saga, the Islamic motife is the main line. Here Edige says that he is the one who borns on dear friday, takes powerful book and says gulhuvallah, and takes arabian book, listens to scientists. Elsewhere in the same version of the saga, Nuradin, talks about of the conflict between his father, says that if he disobeys, he will repent and return to the Beytullah three times. In this version of the Edigey saga, there is also the word Kuday, meaning God, which reflects the ancient beliefs of the nogays.

In the Tatar version of the saga, he expresses his frustration with Nuradi, to the son of Edigey, and talks about Azrayil which is angel, and about white shroud. Among the Kazakh versions of the Saga, one of the most noteworthy versions of the mythological and Islamic motives is the "Maulimniyaz-Edige". While the mythological motifs in the Mulimniyaz-Edige variant are replicated in other variants, it is an option that is more rich in religious motives. The peculiarity of Islamic religious terminology such as pir, murid, devil, the hereafter, Azrail, Gabrail, remembrance, repentance, light, prayer is what distinguishes this option from others.

In Edigey's epic, along with the traditional wise man's motif, the image of Khidir or Khidir is also included. In almost every variant, the image of Khidir appears. The heroes calls Khidir Peyghambar for help in times of distress. In Khidir version of saga, refers to the physical creation of the Prophet Khizr, a characteristic of the wise. In the Tatar version, he is always mentioned when praying for the heroes.

Thus, we can say that the richness of mythological images reflects the archaic roots of the Edigey saga, while Islamic motives are more closely related to traditions. And therefore, the article will discuss the motives and elements of religious mythology in Edigey saga.

Kaynakça

- Aslı-Kerem Dastanı (2005). *Azerbaycan dastanları I-V*, II cilt (tertib edenler: Ahundov E., Tehmasib M.H. (1966). Yeniden işleyib neşre hazırlayanlar: Ceferli E., İsmayilov H., Ahundova S. Tekmilleştirilmiş II neşri. Bakı: Çırag, 5-118
- Baskakov, H. A. (1958). *Алтайский язык* (введение в изучение алтайского языка и его диалектов), Москва: Изд-во АН СССР, 115 стр.
- Bogenbayev N., & Calmirza A. (2014). Eski Türk dünya görüşündeki “kut” ve “karga” kavramları. *Millî Folklor*, 103, 69-79.
- Boratav P. N. (1984). *Köroğlu destanı*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Bulyakova G. (2014). Булякова Г., Латыпова Р. Мотив волшебного рождения батыров в эпосах тюркских народов. Вестник Челябинского государственного университета, № 10 (339). Филология. Искусствоведение. Вып. 90, стр.30-32.
- Drevnetyurkskiy S. (1969). *Древнетюркский словарь*, Ленинград: Наука.
- Edige (2016). *Эдиге: Ногайская эпическая поэма*, под ред. Н.Х.Суюновой. М., Наука, 2016, 512 с.
- Edigey Destanı (1998). *Edigey Destanı*. (R. Sulti haz.), Ankara: Türksoy Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (2000). *Dünya inançları*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kahramanlık salnamesi (2017/1). *Edigey dastanı-I (Noqay variantı)*, 158-179.
- Kahramanlık salnamesi (2017/2). *Edigey dastanı-II (Noqay variantı)*, 182-183.
- Kalafat, Y. (2003). Edige destanında olağanüstü tipler, *Selcuk Universitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasuna Armağan*, 13, 345-352.
- Karayev, İ. S. (2012). Капаев И.С. *Ногайские мифы, легенды и поверья: опыт мифологического словаря*. Москва: Голос-Пресс, 424 стр.
- Kaşğari, M. (2006). *Divanü Luğat-it-Türk II c.*, Bakı: Ozan, 147.
- Kereytov, R. H. (1980). Мифологические персонажи традиционных верований ногайцев, *Советская этнография*, №2.
- Klaus S. (2010). Heroes in virtual space. *Studiens Ethnological Croatia*. 22, 361-391, Zagreb.
- Meulimniyaz-Edige (1999). Меулимнияз-Едиге (Нұртуған нұсқасы). «Едіге батыр» жыры. / Оқылыққа қосымша / Жинаған, құрастырып баспаға дайындаған О.Емірелқызы. Ы.Алтинсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 363 бет., 166-289.
- Mifi N. M. (2008). *Энциклопедия. Электронное издание*, Москва: Издательство «Советская Энциклопедия», 2008, 1147 стр.
- Mirza Edige Batır (1999). *Мырза Едиге батыр* (Е.Диваев нұсқасы). «Едіге батыр» жыры. / Оқылыққа қосымша / Жинаған, құрастырып баспаға дайындаған О.Емірелқызы. Ы.Алтинсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 363 бет., 117-130.
- Nogaydın kırk batırı (1991). Ногайдың kırк баптири, *Эдиге*, Махачкала, 17-52.
- Nurdauletova, V. (2016). Мифологические аспекты эпоса «Маулимнияз – Едиге» // Эдиге: Ногайская эпическая поэма / под ред. Н.Х.Суюновой; Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР. – Москва, Наука, 512 с.

-
- Ocak A.Y. (2007). *İslâm-Türk inançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas kültü*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Raglan, L. (2006). *Geleneksel kahraman* (M. Ekici çev.), Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-1, Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm* (A. Kazancıgil çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Roux, J. P. (2011). *Eski Türk Mitolojisi* (M. Y. Sağlam çev.). Ankara: Bilge Su.
- Rzasoy, S. (2015). *Azerbaycan dastanlarında şaman kahraman arketipi (Aslı-Kerem ve Dede Korkut)*, Bakı: Elm ve Tehsil.
- Sikalıyev, A. (1991). *Урало-алтайская мифология: Символ и архетип*, Новосибирск: Наука.
- Sovremenniy, S. (1871). *турско-татарских наречий* (Л. Будагов сост.), II том, Петербург: Санкт.
- Şehriyar, G. (2006). Mitolojik hal obrazı, *Hazar gazetesı*, 15 aprel 2006.
- Tizenhauzen B. G. (1884). Сборник материалов, относящийся к истории Золотой орды, *Извлечение из сочинений арабских, т.1*, Петербург: Санкт.
- Zarırova N. (1994). Изгеукей менен моразым, *Башкорт халык ижады*. 7 томлык, 5 том, Уфа: Башкортостан Китап нешриете.
- Zulpukarova Э. М., Seferbekov R. İ. (2016). Из мифологии, фольклора и обрядовой культуры ногайцев: синкретизм традиционных верований и ислама, *Исламоведение*, т.7, № 3, стр.85-102.
- Тюркская сказка о Идыге
http://www.rusnauka.com/36_PWMN_2014/Istoria/2_181303.doc.htm
-